

Махмет М.¹, Альмухаметов А.Р.², Ержан Қ.С.³

¹PhD докторанты, e-mail: murat1215@mail.ru

²философия ғылымдарының кандидаты, доцент, e-mail: alirauf210@mail.ru

³PhD докторы, e-mail: ansarjan@mail.ru

Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті, Қазақстан, Алматы қ.

**ҚЫТАЙ ҚАЗАҚТАРЫНЫҢ ДІНИ БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНДЕГІ
«АБАҚИЯ» МЕДРЕСЕСІНІҢ ОРНЫ**

Мақалада Қытай қазақтарының діни оқу-ағарту жүйесі, соның ішінде Өр Алтайда негізі қаланып, сондағы қазақ зиялыларының шоғырын қалыптастыруға өшпес үлес қосқан «Абақия медресесінің» тарихы мен оқыту жүйесі туралы қысқаша зерттеу жасалынады.

Сондай-ақ, Қытай қазақтары арасынан ашылған медреселердің ашылуына түрткі болған қоғамдық-саяси жағдайлар, халықтың діни білімге деген қызығушылығы мен сол кездегі қытайдағы қазақ қоғамының рухани болмысы жөнінде қысқаша мағлұматтар баяндалады. Сол арқылы, бүгінгі күнде «Қытай қазақтары» аталып жүрген шекара сыртындағы қазақтардың рухани, саяси үдерісіндегі Абақия медресесінің орны мен рөлі жөнінде қысқаша дінтанулық баяндаулар жасалады.

Түйін сөздер: ислам, медресе, мешіт, усул жаид, усул қадим, мектеп.

Makhmet M.¹, Almukhametov A.², Yerzhan K.³

¹PhD doctoral student, e-mail: murat1215@mail.ru

²Associate Professor, Candidate of Philosophy.s., e-mail: alirauf210@mail.ru

³PhD doctor, e-mail: ansarjan@mail.ru

Egyptian University of Islamic Culture «Nur-Mubarak», Kazakhstan, Almaty

**Place of employer «Abakia» in the system
of religious education of Chinese kazakh**

The article briefly explores the system of teaching religious enlightenment of Kazakhs in China, including the history and the system of training «Abakia madrasah» located in the Altai Territory, which is the basis of the gathering of the Kazakh intelligentsia.

The same reason for the opening of madrassas among Chinese Kazakhs were socio-political states, people's interest in religious studies and the spiritual nature of the Chinese Kazakh society of that time. And by today Kazakhs living near the border called «Chinese Kazakhs» in spiritual and political processes make small religious reports about the place and role of the madrasah «Abakia».

Key words: islam, madrasah, mosque, usul Jadid, usul hadim, school.

Махмет М.¹, Альмухаметов А.Р.², Ержан Қ.С.³

¹PhD докторант, e-mail: murat1215@mail.ru

²к.филос.н., доцент, e-mail: alirauf210@mail.ru

³PhD доктор, e-mail: ansarjan@mail.ru

Египетский университет исламской культуры Нур-Мубарак. Казахстан, г. Алматы,

**Место, занимающее медресе «Абақия»
в системе религиозного образования китайских казахов**

В статье коротко исследуется система обучения религиозного просвещения казахов в Китае, в том числе история и система обучения «медресе Абақия», расположенной в Алтайском крае, которая является основой собрания казахской интеллигенции.

Так же поводом для открытия медресе среди китайских казахов были общественно-политические состояния, интерес народа к религиоведению и духовная натура китайского казахского общества того времени. И к сегодняшнему времени казахи, живущие возле границы под названием «Китайские казахи», в духовном и политическом процессах делают малые религиозные доклады о месте и роли медресе «Абакия».

Ключевые слова: ислам, медресе, мечеть, усул жаид, усул хадим, школа.

Кіріспе

Қазақстан аумағынан тыс өңірде өмір кешіп жатқан қандастарымыз әлемдік өркениеттер аумағында өзіндік ерекшелікке ие орнын алу үшін тынбай күресумен келеді. Бұл жағында қытайдағы қазақтардың рухани мәдениетті өркендетудегі орны туралы Дүниежүзі қазақтарының ІІ кезекті Құрылтайында Қазақстан Республикасының президенті Нұрсұлтан Әбішұлы: «Қытайдағы бір жарым миллионнан астам бауырларымыздың бүгінгі таңдағы ұлттық өркендеу үрдісі жақсы. Ана тіліміздің бай, шұрайлы ортасы сонда қалыптасқан. Қазақтың ежелгі мәдениеті, салт-дәстүрі мен әдет-ғұрпы қаймағы бұзылмай сақталып отыр. Қазақ халқының баға жетпес асыл мұрасы – ауыз әдебиетінің де басты бір бөлігі – Қытайдағы бауырларымызда» – деп ерекше атап көрсеткен болатын (Назарбаев, 2007:76). Бәрімізге белгілі, қазіргі таңда Қазақстан әлемдік қауымдастықта өзіндік орны бар, ішкі, сыртқы саясаттың толыққанды объектісі ретінде тәуелсіз мемлекет ретінде өз тұғырына көтерілу үшін елеулі рөл атқарды. Бүгінгі күні еліміздің мемлекет құрушы ұлттың саны тек табиғи өсім үлесінен емес, сондай-ақ шетелдегі қандастарымызды елге тарту шаралары арқасындағы олардың сан мыңдап отанына оралуымен де жүзеге асырылып отыр. Осы тұрғыдан алғанда шеттегі қандастардың рухани құндылығын, оның ішінде діни сенім жүйесін зерттеп-зерделеуді аса қажет етіп отырғаны даусыз. Сондықтан, бұл мақаламызда, Қытай қазақтарының діни білімі мен рухани болмысына әсер еткен медреселердің бірі абакия медресесі туралы кеңірек мәлімет беруді мақсат еттік.

Территориялық және саяси себептерге байланысты, Абакия медресесі туралы арнайы зерттеулер жүргізілмесе де, кейбір тарихшылар мен жазушылар жағынан көлемді материалдар беріліп отырған. Айталық, Нұрқасым Қазыбековтің «Ой таразысы» (Алматы: Жазушы, 1991), Жақсылық Сәмитұлының «Қытайдағы қазақтар» (Алматы, 2000), тарих ғылымдарының докторы Нәбижан Мұқаметханұлының «Қытайдағы қазақтардың қоғамдық тарихы. 1860-1920» (Алматы: ҚазАқпарат, 2000 жыл), тарихшы ғалым

Қабимолла Мәнжібаевтың «Қазақ оқу-ағарту тарихынан қысқаша деректер» (Үрімжі: Халық баспасы, 1998) кітаптарында кездеседі. Орыс тіліндегі әдебиеттерден Ингвар Сванбергтің «Кочевой образ жизни казахов Среднего жуза в Синьцзяне с 1911 по 1949 гг./ Казахи Китая» кітабы (Алматы: Санат, 2006). Ағылшын тіліндегі діни оқыту жүйесіне қатысты кітаптар: George Albert. «A Social Theory of Religious Education», (New York, Scribner. 1920), Gould Stephen. «Rock of Ages: Science and Religion in the Fullness of Life» (1999), Martin, «The Affirmative Action Empire ; and Linda Benson and Ingvar Svanberg, eds., The Kazaks of China: Essays on an Ethnic Minority» (Stockholm, 1988), Joseph W. Esherick, «Ten Theses on the Chinese Revolution,» Modern China 21, № 1. 1995. Ал баспасөз беттерінде Абакия медресесі туралы мәліметтер саусақпен санарлық. Соның бірі Рәтбек Мағазұлының «Абакия – Алтайдан ашылған алғашқы мектеп» мақаласы. (<http://qazaqtimes.com>).

Зерттеу жұмысының әдістемесі

Зерттеу барысында логикалық және тарихи, герменевтикалық-комперативистикалық және салыстыру тәсілдерді қолдандық. Осы тәсілдер Абакия медресесінің Қытай қазақтарының діни-рузани әлемін жаңартуға негізделген ролін зерттеуге мүмкіндік береді. Байқағанымыздай, Абакия медресесінің діни білім беруі мен оқыту үдерісін отандық дінтану ғылым аясында қарастырып, талдау және ғылыми айналымға енгізу дінтану саласының дамуына өзіндік үлесін қосары сөзсіз.

Нәтижелері және талқылау

Дін, тіл, өнер, тарих және әдет-ғұрыптан бір ұлттың болмысын анықтайтын өзіндік мәдениеттің қалыптасатыны белгілі. Ислам дінін ұстанатын этникалық топтардың бір құрамы болып саналатын қазақ ұлтының мәдени құрылымы күрделі. Ол – түрлі көне мәдениеттер мен діндердің өзара ықпалдасуы мен қосылу нәтижесінде пайда болған рухани феномен (Нұртазина, 2002:3). Бұл қазіргі таңда

біз «Қытай қазақтары» деп атап жүрген топқа да тән ерекшелік.

Әлемдік қазақ қауымдастығының бір бөлшегі саналатын Қытайдағы қазақтардың тұрмыс-тіршілігі, мәдениеті мен болмысы күрделі зерттеуді талап ететін үлкен процес.

Қытай қазақтары бүгінгі күнде Шығыс Түркістан өңіріне орналасқан. Шығыс Түркістан қазіргі Қытай халық Республикасының батыс солтүстігіне орналасқан Шыңжаң (Шинжияң немесе Цизнзияң) ұйғыр автономиялы районының көрсететін тарихи жағрапиялы атау. Ол Тянь-Шан тауының екі қапталында көсіліп жатқан – терістігі Жоңғар даласы, оңтүстігі – Тарым кеңістігі немесе Қашқария деп аталатын кең байтақ өлке. Жалпы жер көлемі бір миллион жеті жүз он мың шаршы шақырым. Шығысы – Қытайдың Гансу өлкесімен, батысы – Қырғызстанмен, Тәжікстанмен, терістігі – Қазақстанмен, Моңғолиямен, оңтүстігі – Тибетпен және Ауғанстанмен шекаралас. Ауа-райы қоңыржай, жер бедері таулы, көгалды, шөлді, қара топырақты өлке. Жерінің ең көп көлемін Такламакан және Гоби шөлдері алып жатады. Халқы он миллиондай. Негізгі халқы ұйғырлар 7 миллион, қазақтар бір жарым миллионнан астам. Моңғол, қырғыз, татар, өзбек, дүңған, тәжік, сібе, солан, орыс, қытайлар болып, барлығы бір жарым миллиондай. Халқының тіршілік негізі мал бағумен, жер өңдеумен, бау-бақша өсірумен, ұсақ қолөнері – мата-шекпен, кілем тоқумен шұғылданады.

Ислам діні – Шығыс Түркістандағы сенетін халық саны көп, таралу көлемі кең, қоғамдық әсері ең жоғары дін. Бұл өңірде Ислам дініне сенетін қазақ, ұйғыр, қырғыз, өзбек, тәжік, татар, дүңген қатарлы 10 ұлт бар болып, саны 10 миллионнан асады. Бұл Шығыс Түркістан халық санының 50 пайызынан артығын ұстайды. Ислам мәзһабтарынан сүнниттік, шииттік бағыттары және діни сенім жүйесі жағынан суфизм бағыты сақталынған. Сүнниттік бағыт тәжіктерді қоспағанда, бүкіл Шығыс Түркістан мұсылмандарының 90 пайызын ұстайды. Шииттік бағыттың Шығыс Түркістан өңірінде екі тармағы болып, тәжіктер Исмаилия мәзһабына, бір бөлім ұйғырлар он екі имам мәзһабына сенеді. Суфизм бағытының Нахшбандия тарихаты көбінесе дүңген халқы арасында көбірек таралған. Қазақ халқы Шығыс Түркістан аймағының әр бұрышына таралып қоныстанса да бүкіл халық сүнниттік бағытты, діни сенім жағынан Ханафи мазһабын ұстанады.

Шығыс Түркістан өңірі ежелден бері алуан түрлі діндер аралас таралған өңір. Тарихтағы діндер мейлі қалай дамып өзгерсе де, алуан түрлі діндер қатар өмір сүрген жағдайда ешқашан да түбірлі өзгерістер болмаған. Шығыс Түркістандағы діндердің тарихына тоқталғанымызда, алдымен осы діндердің даму барысындағы бірнеше маңызды кезеңдерді түсініп алуға тиіспіз.

Бірінші кезең, байырғы діндер кезеңі. Өңірде әуелде ең алғашқы тұрғындары жаратқан діни нанымдар, сондай-ақ осы байырғы нанымдардың дамуы нәтижесінде қалыптасқан шаман діні аса кең көлемде таралды. Бұл кезең байырғы замандардан бастап, жаңа эрадан ілгерідегі IV ғасыр тұсында кірме діндердің таралып жетуіне дейін жалғасты.

Екінші кезең, будда дінін негіз еткен алуан діндер қатар өмір сүрген кезең. Бұл кезеңде, будда дінінен тыс, тағы да байырғы діндер (шаманизмді өз ішіне алған), зороастрлық, дао-жяу, манихейзм және несториан қатарлы діндер болды. Мұндай құрылым ислам дінінің таралып жетуіне дейін мың жыл шамасында жалғасты.

Үшінші кезең, будда діні мен ислам діні негізгі орынды иеленген алуан діндер қатар өмір сүрген кезең. Бұл кезеңде, ислам діні хотандағы діни соғыстар арқылы буддизм күштерін оңтүстік Шинжияң өңірінен ығыстырып шығарып, оңтүстік Шинжияң ислам дінін негіз еткен, солтүстік Шинжияң будда дінін негіз еткен ауқым қалыптастырды. Бұл кезеңнің алғашқы мезгілдерінде алуан түрлі діндер едәуір көркейіп, соңғы мезгіліне жеткенде орасан өзгерістер туылды. Ислам дінінің халықтар арасында кеңінен таралуы нәтижесінде, зорроастризм, несториандық, манихейлік қатарлы діндердің ықпалы біртіндеп әлсірей бастады. Мұндай құрылым алты ғасыр шамасында жалғасты.

Төртінші кезең, ислам дінін негіз еткен алуан діндер қатар өмір сүрген кезең. XVI ғасырдың басында, ислам діні шығыс Шағатай қағандығының зор күшпен жалпыластыруының нәтижесінде будда дінінің орнын басып, бүкіл Шығыс Түркістан өңіріндегі негізгі дінге айналды. Бұл кезеңде, көп санды ұлттар мен ұлыстар ислам дінін қабылдағандықтан, осы ұлттардың бұрын ұстанып келген зороастр, манихейзм, несториан қатарлы діндері біртіндеп жойыла бастады. Будда, даужяу діндері тек қытай ұлтының арасында ғана сақталып қала берді. XVII ғасырдың басында, ойрат моңғұлдары тибет буддизмін қабылдаған соң, будда діні

солтүстік Шинжияң дами бастады. Мұнан кейін, христиан, католик, православия қатарлы діндер Шығыс Түркістанға іркес-тіркес таралып жетті. Сонымен Шығыс Түркістанда ислам дінін негіз етіп, алуан діндер қатар өмір сүрген құрылым қалыптасып, күні бүгінге дейін жалғасты.

Жалпы, осы өңірдегі қазақ қоғамының қалыптасуы да бірнеше кезеңдерден сипатталады.

Бірінші кезең: XVI ғасыр мен XVIII ғасырдың аралығы. Бұл кезеңде Жетісу, Тарбағатай аудандарындағы жерлер қазақ халқынан қазақ-ойрат соғысынан кейін тартып алынды. Нәтижеде орта және ұлы жүз қазақтарының үйреншікті көшіп-қону жерлері өзгерді.

Екінші кезең: 1757 жылы Цин империясының Орта Азия аймағында алғашқы Қытай жасақтары құрылып, Қазақ әскерінің көмегімен Жоңғар хандығын талқандағаннан кейін өз үлесін сұраған қазақтарға Қытай мемлекеті өз күшімізбен жауды жеңдік деп, қазақтарға жер бермей қояды. 1767 жылдары Қытай әскерімен болған көптеген қақтығыстардан кейін қазақтар Іле мен Алтай аймағындағы кейбір жерлерді қайтарып алады. Кейінгі жылдары ұлы жүздің біраз бөлігі Іле өзенінің аймағына келіп, Қытай императорының хандығын мойындаса, қалған бөлігі 1850 жылға дейін тәуелсіз болып тұрып, кейін Ресей империясының құрамына енеді.

Үшінші кезең: 1860 жылғы Ресей-Қытай мемлекеттер арасындағы Пекин келісім шарты, 1864 жылғы Шәуешек хаттамасы, 1870 жылғы Тарбағатай Демаркациондық (анықталған шекараларды арнайы белгілермен бөлу) хаттамасы, 1879 жылғы Ливидийск келісім шарты, 1881 жылғы Петербург келісім шарттарына қол қоюмен байланысты.

Аталмыш хаттамалар мен келісім шарттарға қол қойылғанымен, қазақ халқының пікірімен санаспай осы аудандардағы қазақ халқы мен жерлері екі мемлекет арасында зорлықпен бөлінген болатын (Татанайұлы, 1987:45).

Осылайша екі державаның баса билеуінің әсерінен, тарих сахнасына қазақ диаспорасы мен ирредентасын (өз ұлтының басым бөлігі өмір сүріп жатқан мемлекетпен шекаралас аймақта тұратын этникалық азшылықты білдіреді) қамтыған, Қытай халық Республикасының азаматтығындағы Қытай қазақтары деген атау пайда болды. Ендігі жерде өз алдына хандық құрып, өз тағдырын өзі шешкен қазақ халқы орыс пен қытай билігіне қарай бастады. Патшалық, соңын ала кеңестік Ресейдің қазақтарға қаратқан ұлттық және діни саясаты үнемі зерттеліп, зерделеніп келеді. Ал қытайдағы қазақтардың

тарихы әлі толық зерттелмеген тың тақырып. Соңғы уақытқа дейін қазіргі заманғы қытай тарихының орталық баяндауында Джозеф В. Эшеричтің айтуы бойынша, қытай төңкерісіне телеологиялық және «шамадын тыс» назар аударылды. Соның салдарынан қытай билігіне қарасты ұлттар тарихы зерттелмеді және бұрмаланып отырды (Joseph, 1995:45).

Бұл өңірге исламның таралуы күрделі кезеңдерді бастан кешірді. Ислам діні Омейя хилафаты (661-750) кезінде Орта Азияға әсер ете бастады. Қытайдағы қазақ қоғамына исламның түбегейлі орнығуы VIII ғ. ортасында, 751 ж. Тараз қаласының маңындағы араб қолбасшысы Зияд ибн Салих пен қытай қолбасшысы Као Сьенчэ (Гао Сяньчжи) арасында бірнеше күнге созылған Атлах шайқасында арабтардың жеңіске жетуі айтарлықтай ықпалын тигізді. Қытай әскері күйрей жеңіліп, Жетісу мен Шыңжаң өңірі азат етіледі. Араб әскерінің бұл жеңісі Орта Азия жерінде ислам діні мен мәдениетінің орнығуының бастауы еді (Груссэ, 2006:148).

Осылайша қытай қазақтары арасындағы ғалам жаратылысы, адамның бұл өмірге келгендегі міндеті жөніндегі ежелгі наным-сенімдердің орнын Алланың құдреттілігі мен сипаттарын дәріптейтін, адамның мұсылмандық міндеттерін анықтайтын иманға негізделген жаңа исламдық сенім жүйесі алды.

Дейтұрғанмен, ислам дінінің қазақ даласына таралу тарихы арыда жатқанымен, қалыптасуы мен дамуы кештеу басталды. Бұған себеп болған саяси факторлардың бірі, жергілікті биліктің аз ұлт қоныстанған аудандардағы халықты бақылауға алып, олардың діни сенім-нанымдарына тосқауыл болып отыруы болды. Бұған XX ғасырдың 20-30 жылдарында Шығыс Түркістанды басқарған милитаристердің жеке дара үстемдігі мысал бола алады. Мұны сол кезеңдегі рұқсат берілген діни әрекеттердің мейлінше шектемеге ұшырағанынан көре аламыз. Мысалы:

1. Молдалар өзі қызмет ететін мешітте ғана діни әрекеттермен шұғылдана алды;
2. Жеке діни орындар ашуға, отбасында топтасып Құран оқуға рұқсат етілмеді;
3. Құран мен хадисті тек діндарлар ғана оқыды;
4. Молдалардың аймақ аттап, Құран таратуларына рұқсат берілмеді;
5. Діни бірлестіктер құруға рұқсат етілмеді.

Десе де мұндай қысымға қарамаған Шыңжаңдағы дәулетті Қазақтар, XIX ғасырдың

соңғы кезінен бастап, өз үйлерінде молда ұстап бала оқыта бастады (Мыңжанұлы, 1987:57).

Қазақтардың көшпелі салтына сәйкес, молда жалдап, бір рудың немесе бір ауылдың балаларының басын қосып, қыс мезгілінде оқыту – сол кездегі негізгі оқу жүйесіне айналды (Ақметбекқызы, 2002:96).

Уақыт өте келе діни білімге сұраныс артып, діни білім алатын бала саны көбейеді. Ендігі кезекте оларды бір жерге жиып оқытатын оқу орнына қажеттілік туады. Осы кезде Іле, Алтай, Тарбағатай сияқты ірі аймақтарының қалталы азаматтары мен жанашырлары өзара қаржы жинап, діни білім беретін медреселер ашып, қытай қазақтарының діни білім беру жүйесін, тіптен оқу-ағарту жүйесінің қалыптасуына берік негіз қалады. Бұл медреселерден ұлтқа ұйтқы болатын дін және қоғам қайраткерлері көптеп жетілді.

Нақты деректерге қарағанда, сол кездегі медресе оқытуы негізінен екі түрге бөлінген: бір түрі «усул қадим» деп аталады, бұл араб мәдениетінің байырғы әдісімен оқыту. Бұл бізше болғанда «көнеше әдіс» дегенді білдіреді. Ислам дініне сенетіндердің оқуына оңтайлық тудыру үшін бұған кейбір өзгерістер енгізіп, шығарылған «усул жадид» деп аталатын медресе оқыту әдісі де болған. Бұл «төте оқу» немесе «төте оқыту әдісі» деп аталған. Ал, Қытайдағы қазақ медреселерінің осы әдістерді қай уақытта бастап, қай уақытқа дейін оқытқаны әлі белгісіз. Мысалы, 1872 жылы Уфадағы «Ғалия медресесінде» оқыған қазақ балалары «усул жадид» әдісімен оқыған. Себебі осында оқып, жетіліп шыққан қазақ зиялылары 1913-1919 жылдар аралығында «Садақ», «Айқап» журналдарын шығарып отырған (Кәкішев, 1986:61-62).

«Усул қадим» оқу-ағартуы Қазанда және Орта Арыядағы Бұхара, Самархан, Уфа сияқты қалаларда кең көлемде өріс алған оқу-ағарту. Әсіресе қазақ даласында медреселердің ашылуына Ғалия медресесінің ықпалы зор болды. Кейінгі ашылған Мамания (20 ғасырдың басында қазіргі Алматы облысы Ақсу ауданының Қарағаш деген жерінде жұмыс істеген медресе) медресесіндегі дәріс барысы «Ғалия» медресесінің оқу бағдарламасы негізінде жүргізілген. Оқу жоспары бойынша 1-ші және 5 сынып (класс) аралығында қазақ тілі, есеп, иманшарт, құран, орыс тілі, пайғамбарлар тарихы, жағырапия, зоология, ислам тарихы, татар тарихы және хадис сабақтары оқытылды. «Мамания» медресесін оқып шыққандар кейіннен Уфа, Орынбор сияқты ірі қалаларда оқуларын жалғастырған (Смағұлова).

Осылайша Орта Азия аумағында салына бастаған медреселер Қытай қазақтарына да медресе салдырып, бала оқыту ісін бастауына түрткі болды. 1870 жылы Жота Қажы Сары Терек деген жерде медреселі мешіт салса, 1890 жылы Зуқа қажы Дүренің Бітеу Ірге деген жерінен медресе ашқан. Қытай қазақтарының шоқтығы биік ақыны, ғұлама ойшыл Ақыт қажы Үлімжіұлы осы Жотақажы медресесінде Бұқарадан келген Мырзабақы дамолдадан сабақ алған. Осы медресені бітіргеннен кейін Ақыт қажы өзі де осы жерден «Ақыт медресесін» салған.

Ислам шарифатына сай мешіт жанынан медреселер салынып, ұл балалар мен ересектерге білім үйрететін діни оқу орындары ашылды. Діни білімді тез игеру үшін араб тілін жетік білу керек болды. Осы мәселелер ескеріліп, медреселерде араб тілінің сағаттары көбейтілді. Медреселер үш (жоғары, орта, бастауыш) деңгейге білім берді. Бастауыш деңгейге әріп, намаз және Құран оқу үйретілді. Орта деңгейге араб тілі грамматикасы мен Құран тәпсірлері, жоғары деңгейге фикһ, ақида және ислам пәлсәпасы оқытылды.

Басында айтып өткеніміздей, бұл медреселердің оқу жүйесінде екі әдіс қолданылды. Біріншісі көне әдіс араб тілін үйрететін «усули қадим» оқуы, екіншісі жаңа әдіс «усули жадид» төте оқу. Кейбір медреселердің оқу жоспарларына жаңа пәндер енді. Олар: қазақ тілі, есеп, жағрапия т.б.

Осылайша, Қытай қазақтарында салынған алғашқы медресеге 1870 жылы Жота қажының Алтайдағы Сары Терек деген жерге салғызған медресесін, ең соңғы медресеге 1920 жылы Текесте салынған Тоғжан медресесін жатқызуға болады.

Діни білім беру жүйесі бір ғасырдан астам уақыт бойы Шыңжаң өлкесіндегі қазақтардың негізгі білім жүйесі болып, қазақ қоғамына елеулі өзгерістер алып келді. Бұл жалпы сол кезде салынған барлық медреселерге тән ерекшелік болды. Барлық медреселер қараңғы қазақ баласын оқытуға бар ынтасымен кірісті. Бұл жұмыстардың барлығы дерлік өз кезінде оң нәтижесін бергені тарихтан белгілі. Осы медреселердің ішіндегі Қытайдағы қазақ жұртшылығы үшін орны бөлек медресе – «Абақия» медресесі болды.

Медресенің Алтайдан ашылуының өзі үлкен қажеттіліктен туған еді. Өйткені, Алтай өңірі – қазақтар көп шоғырланған, түркі халықтарының алтын бесігі саналатын киелі өңір. Сол себепті

қытайдағы ең алғашқы медресе 1865 жылы Алтайдың қыран өзені бойында «Сары мешітте» салынған.

Бұл мешітті Алтай қазағының белді биі Мәми 1896 жылы Қыран өзенінің Ертіске құйған жерінде салдырған. Ал, Мәми Сәбит дамолдадан оқыған. Сәбит «дамолда» лауазымен бұхарадан алған. Мәми салдырған мешітті медресе кейін Абақия медресесі деп аталды.

Өр Алтай топрағында мешіт-медресе салуға себеп болған басты факторлар Орта Азияның зиялы саудагерлері Шәкер (түрік), Нұрғабдолла (өзбек), Сейтқазы, Нүриддин (ұйғур) қатарлылардың Алтайда Орта Азия мәдениетін үгіттеуі еді. Сондай-ақ, 1917 жылғы Ресейдегі «Қазан төңкерісі» Қытайдың Шыңжаң өңіріне де өзіндік ықпалын тигізді. Соның салдарынан Орта Азиядағы одақтас Республика көлеміндегі қазақ, өзбек, татар, түрік зиялылары жер аударылып, Қытайдың Алтай өңіріне барып паналауға мәжбүр болды. Олар сол кезге дейінгі ислам шаригатын негіз еткен Алтай ағарту саласына жаңаша ғылыми беталыс ала келген еді. Осылайша Абақия медресесі 1905 жылы усул жадид оқуымен оқытылатын мектепке айналған. Осы кезде бұл медресе ортасында коридоры бар, асты-үсті тақтайлы жеті бөлмелі көрікті мектеп болған. Осы Абақия медресесі «Бапы мешіті», «Қызыл жар мешіті», «Бітеу Ірге мешіті» деген атпен Алтай қазақтарын білім нәрімен сусында-тып отырған (Мәнжібаев, 1998:164-165).

Абақия медресесі туралы 1988 жылғы Жұлдыз журналының 3 санында мынадай мәліметтер берілген: XIX ғасырдың аяқ шенінде Шығыс Түркістанның Алтай аймағында мектеп-медресе ашылады. Медресе дами келе 1904 жылы «Абақия» деп аталады. 1920 жылдары бұл мектепте Ахмет Байтұрсын емлесі бойынша «төте жазумен» оқыта бастайды (Татанайұлы, 1998:194).

Абақия медресесінің ұстаздары өз салаларының білгір мамандары болды. XX ғасырдың басында Орта Азиядан, Қазақстаннан келген Сейітқазы Нұртаев, Шабдан Әбдікерім, Кәрім Дүйсебай, Сәлім Жаназар, Мырзахмет, Құсайын қатарлы зиялылар осы медреседе сабақ берді. Олардың алды болыс болған, Стамбул, Мәскеу қалаларында университет оқыған, қалғандары оқымысты отбасында тәрбиеленген көп тілді, аса білімді жандар болатын. Бұлардың дені кеңес өкіметінен тепкі көріп, қуғынға ұшырап, Алтайдағы төрт бидің бірі Мәми Жұртбайұлының ауылына келіп паналаған. Осы жастардың білімін зерделей білген Мәми

бейсі 1905 мешіт-медресені мектепке өзгертіп, мектепті Алтайдағы абақ керейдің білім ұясы ретіне «Абақ ұя» деп атады. Кейін келе бұл атау тіл заңдылығына сәйкес «Абақия» болып өзгертілген (Мағазұлы).

Тарихшы ғалым Уақап Қыдырқанұлы өз еңбегінде Абақия медресесінің ұстаздары туралы төмендегідей деректер келтіреді: Алтай халық ағартушының қара шаңырағы саналған жалғыз «Абақия» мектебінің төр басында Сейтқазы Нұртаевдейтінзиялыағамызотырды.Троицкідегі «Расулия» мердресесінен, Омбы гимназиясынан білім көрген тарлан. Ұлтымыздың ұраншылдары Ахмет Байтұрсыновтың, Міржақып Дулатовтың үзеңгілесі. Әуелі империялық жүйеге наразылығы, кейін, 1905 жылы «Қарқаралы петициясын» ұйымдастырушылардың бірі болғаны үшін қуғынға ұшыраған. Семей даласын сағалап жүргенде Абақ керейдің әйгілі биі Мәми Жұртбайұлы өзі ашқан мектебіне шақырып (1909 ж.) алғызған оқымысты. Қазақ балаларын бесігінде тербеп, оятқан Ыбырай Алтынсариннің «Кел, балалар, оқылық» ұранын тік көтеріп, ту шығыста «Сауатың ашылмай – санаң ашылмайды» деп саңқылдаған саңлақ. «Ақбақияның» жадидтік оқыту жүйесін – дінді де, пәнді де қоса оқытатын жергілікті халықтың жағдайына, мінез-құлқына, ұғым-танымына қолайлы нұсқасын жасаған жаңашыл ұстаз. Абақ керейдің XX ғасыр басындағы азаматтардың бәрі осы ұстаздың алдынан шыққандар (Қыдырханұлы, 2012:157).

Жазушы, тарихшы Жәди Шәкенұлы осы Абақия медресесі туралы айта келіп, ойын былай сабақтайды: «... Демек, Алтайда жаңаша оқыту әдісін тұңғыш рет жолға қойған мектеп – абақия, оны жалпыластырушы және кемелдендіруші – Сейітқазы Нұртаев болды» (Шәкенұлы, 2007:75). Шынымен де, Абақия медресесінің ұстазы Нұртаев туралы Алтай халқының ықыласы ерекше болған. Ол туралы Сейітқазыдан тәлім алған ақын Бидахмет ұстазына арнап мынадай өлең жазған:

Сейітқазы Нұртаев,
Ғалижанап ол шариф.
Надандықтан құтқарар,
Мағарифке жол салып.
...
Абақия мектебі-дүр мектебіміз,
Іу фани чоң метеблеріміз.
Нүркіби тамған дүрсіратымыз,
Һам артмақта пікір атымыз.

Осы жерде баса назар аударар тағы бір түйін, ақынның өлеңде қолданған тілі. Бұл өлеңдердің тілі шұбар. Онда татарша, өзбекше, арабша араласып қолданылған. Негізінде, 1920 жылға келгенде Абақияда бұрынғы оқыту әдісі «усул қадим» күшінен қалдырылып, оның орнына Ахмет Байтұрсынұлының «усул жәдид» (төте жазу) методы жолға қойылған болатын. Мына өлеңнен Абақияда төте оқу әдісі қолданылған болса да, бірақ көне оқу (усул қадим) әдісінен ат кекілін кесісе қоймағандығын байқауға болады (Евразия, 2008:81).

Осылайша, өзгертіліп құрылған Абақия мектебінде діни сабақтармен қатар ана тілі, математика, тарих, география пәндері де жүйелі түрде оқытылған. Сабақтың арнайы кестесі жасалынып, сабақ біткенде емтихан алу формасы қалыптасқан. Осы тәсілдер арқылы мектептегі ғылыми пәндердің үлесі біртіндеп жоғарылаған. Демек, Алтайда ғылыми ағартуды тұңғыш рет жолға қойған мектеп – «Абақияның» іргетасын қалап, ғылыми ағартуды жолға қоюшы Мәми Жұртбайұлы болып табылады.

Жоғарыда біз атын атап өткен ақын, тарихшы, педагог Бидақымет Мұқайұлының «Абақия мектебі жайында» атты мақаласында 1927 жылы Қанапия бейсі арнайы бес бөлмелі мектеп салып, 150-ге тарта оқушы жинап, оларды сыныптарға бөліп, парта, орындық, қара тақта, бор сияқты жабдықтарды түгелдеп, іші таза, қолайлы ортада білім алуға орай жаратқандығы жөнінде мәліметтер беріліпті. (Мұқатайұлы, 2007:19).

Жалпы, осы кезеңде ашылған қазақ медреселерінің барлығы дерлік ұқсас формада және ұқсас жүйемен шәкірт тәрбиеледі. XX ғасырдың басында мұсылман мектептері мен медреселеріндегі оқу жоспары, бағдарламалары жаңаша әдіспен қайтадан жасалып, жаңа оқу құралдары дайындалды. Оқу мерзімі алты жылға белгіленіп, жаңа оқу бағдарламасы «Алты жылдық ибтидаия бағдарламасы» деп аталды. Бұл бағдарламада мақсаты мен міндеттері айқын көрсетіліп, оқыту әдістемесінде мынадай алты шарт белгіленді:

1. Мақсаты: дінді, Отан сүйгіштікті, Отан пайдасы үшін Отан балаларын жетілдіру.

2. Рухы: Отан және ұлтымызға махаббат.

3. Беретін мағлұматы: тұрмыста тәуелсіз қарекет ете алу, түрлі, күнделікті мәселелер алдында абдырап қалмау, өзінің ахуалы мен мұқтажының талабына жарата аларлық, шетке шыққанда, өзін тәрбие айтып, алып кетерлік білімі болуы.

4. Оқытылатын пәндер: 1. Дін. 2. Ана тілі. 3. Есеп. 4. Орыс тілі. 5. Жағрафия. 6. Табиғаттану. 7. Ұлт тарихы. 8. Отан тарихы. 9. Ашқал және рәсім. 10. Күй. 11. Гимнастика.

5. Түйіні: тәуелсіздік (мустақилық).

1. 6. Оқу мерзімі – 6 жыл (Адамбосынов, 2003:19).

Осы ерекшеліктердің барлығы Абақия медресесіне де тән болды. Медресе алты жылдық білім беру жүйесін енгізді. Бұның төрт жылы бастауыш, екі жылын ерекше сынып деп белгілеген. Әр аптаның сабақ кестесі жасалып, күніне төрт сағат пән сабағы, бір сағат дін сабағы оқытылып отырды. Бұрын ауыл молласынан діни сабақ алғанда қолға қарындаш ұстап жазу жазуға тыйым салынатын, сурет салсаң «ертең арғы дүниеде бұл бейнелерге жан бітіп өзіңді қинайды» деп қорқытатын. Ал Абақияда оқушыларға қарындашты қалай ұстаудан, партада қалай отырудан тартып үйретіліп, қосымша дене-тәрбие сабағы да өтілді. Математикадан жай бөлшекке дейін оқытылып, жаратылыс пәндерімен қатар латын әрпі, араб тілінің грамматикасы да тереңдей үйретілді, ай соңында емтихан алынып, оны ең жоғары балы бестік баға бойынша бағалап отырған деседі.

Жалпы, медреседегі сабақ беру мен оқыту төмендегі формада іске асырылды:

Негізгі сыныпта:

I бөлім: Құран және оны дұрыс оқу, «Ғылым-хал», түрік грамматикасының ережесі, араб этимологиясы, арифметиканың төрт амалы, жалпы жағрапиядан Еуропа туралы мәліметтер, «Тақуалық училищесі» бойынша сабақтар, каллиграфия, мұсылмандық мінез-құлық қағидалары, түрікше оқу, ақыл-кеңес беретін әңгімелер.

II бөлім: Құран және оны дұрыс оқу, догматика, мінез-құлық қағидалары, араб синтаксисі, араб грамматикасының ережелеріне толық шолу, араб сөздерін жаттау, арифметиканың соңы, ислам тарихы, геометриялық ережелер, Еуропа туралы жалпы жағрапиядан мәліметтер, каллиграфия, гигиена, дидактика және аптасына бір рет арабша әңгімелесу.

Екінші (есептік) сынып

I бөлім: Ислам догматикасы, алгебра бастамасы, араб грамматикасының соңы, логика бастамасы, арабша әңгімелесу, Азия туралы жағрапиядан мәліметтер, ислам тарихы, каллиграфия, араб сөздерін жаттау, мұсылмандық мінез-құлық қағидалары және құранды түсіндірудің бастамасы.

II бөлім: Догматиканың соңы, заң танудың соңы, араб орфографиясы логика ережелері,

дидактика, алгебра, психология, Африка туралы жағрапиядан мәліметтер, жалпы тарихтың бірінші кезеңі, каллиграфия, гигиена, арабша әңгімелесу, құран.

Үшінші (жоғары, дін ілімі) сынып

I бөлім: Құранға оның тарихы және құпия сырларымен қоса түсінік беру, қасиетті жазудың (құран бойынша) он бөлімі, әл-Бұхари мен Мүслімнің жинағы, дін философиясы, риторика, құпия сырға қатысты заң тану, уақыт мәселелерін ислам тұрғысынан талқылау, ислам тарихы.

II бөлім: Құранға түсінік, ислам тарихына және оның кейбір ережелеріне пролегомена (кіріспе) және олардан өнегелі қорытынды жасау.

Абақия мектебінің оқыту қаражатына келсек, мектеп үшін сол кездегі қытай үкіметі жағынан арнайы қаржы бөлінбеген. Қаржы жағын Қанапия бейсі бастаған ел басылары өздері шешіп отырған. Мектептің салынуынан бастап, мұғалімдердің айлығы, түрлі жабдықтарға жұмсалатын ақшаның барлығы халықтан діни салық және оқыту қаражаты ретінде жиналып отырды. Мысалы сол кезде 3000 қой біткен Боқы байдан жылына 30 қой, 5 ірі қара алынған екен. Ал, оқыту қаражаты үшін жылына бір қой төлем алынып отырған деседі. 1927 жылы сол кездегі Бурылтоғай ауданының әкімі болып тұрған Шәріпхан Көгедәев Абақия мектебіне келіп, оқушылармен кездесіп, мектепті жоғары бағалап «қараңғылықтан құтылу үшін білім керек, жүйелі білім алуға дәл осындай өз ана тілімізде ғылыми білім беретін мектеп болу керек. Қазір Алтай көлемінде бір ғана мектеп бар. Болашақта мектеп саны көбейе береді» дегенді айтады (Мағазұлы).

Кез келген оқу орнының негізгі мақсаты – қоғам қажетіне жарайтын білікті маман дайындау болса, осы мақсатпен жұмыс жасаған Абақия медресесі Қытайдағы қазақ зиялыларының бір шоғырын қалыптастыруда өшпестей өз үлесін қосты. Айталық, Алтайдың уәліі болған

Шәріпхан Жеңісханұлы, ел ағалары Бұхат, Мәңкей, Зия, Шәмис қатарлы Мәми бидің балалары, қоғам қайраткерлері Дәлелхан Сүгірбаев, Мұаш Жәкеұлы.

Қорытынды

Қорыта айтқанда, Алтай топырағында бой көтеріп, Қытайдағы алғашқы қазақ зиялылары шоғырының қалыптасуына үлкен үлес қосқан Абақия медресесінің Қытайдағы қазақтар тарихындағы орны ерекше. Мұны төмендегі жағдайлардан байқауға болады:

- Абақия медресесі – Орта Азия халықтарының озық идеяларын қазақ даласына таратып, халықтың ойлау өрісінің аясын кеңейтті.

- Ұзақ уақыт бойы қазақ ұрпақтарының білім алатын орны болып, халық арасындағы сауатсыздықты төмендетті.

- Абақия медресесі – Қазақ халқының біртуар дін және қоғам қайраткерлерін жетілдірді.

- Абақия медресесі – математика, тарих, география сынды салаларды игеруге жол ашты.

- Өзінің түрлі саладағы іс-әрекетімен Қытайдағы қазақтардың санасына тың нәрселер ұсынды. Иманға негізделген биік өнегелілікке шақырды. Ақиқаттың, әділдіктің, теңдіктің, бостандықтың және бейбітшіліктің қағидаларын үндеді.

- Абақия медресесі – Қытайдағы қазақтардың жанаша оқу үлгісінің басталуына жол ашты.

Бабаларымыздың мұра етіп қалдырған өркениетке қол жеткізу, олардың еңбектерін жан-жақты зерттеп, зерделеп келешек ұрпаққа өнеге етіп қалдыру бүгінгі күннің еншісінде. Ол үшін, Қытай, манжур сияқты көп санды халықтың биілігінде ғұмыр кешкен Қытайдағы қазақтардың ұлттық дәстүрі мен діни сенімін жоғалтпауда маңызды рол атқарған Абақия медресесі сынды алғашқы оқу орындарының тарихы мен қызметін бүгінгі ұрпаққа қаз-қалпында жеткізу кезек күттірмейтін міндет болмақ.

Әдебиеттер

- Назарбаев Н.Ә. (2007). Дүниежүзі қазақтарының екінші Құрылтайында сөйлеген сөзі// «Дүниежүзі қазақтарының қауымдастығы: 15 жыл». Алматы, б. 1
- Нұрғазина Н. (2002). Қазақ мәдениеті және ислам. Алматы, б. 25
- Татанайұлы А. (1987). Тарихи дерек келелі кеңес. Үрімжі, б. 18
- Груссэ Р. (2006). Империя степей. Аттила, Чингиз-хан, Тамерлан. Алматы, б.45
- Мыңжанұлы Н. (1987). Қазақтың қысқаша тарихы. Үрімжі, б. 42
- Ақметбекқызы Г. (2002). Қытайдағы қазақтардың саяси жағдайы мен әлеуметтік өмірі (1919-1949 ж.). Алматы, б. 50

- Кәкішев Т. (1986). Садақ. эссе. Алматы, б. 32
- Смағұлова С. Қазақстандағы мұсылмандық оқу орындары мен ағартушылық қоғамдар (XIX ғ. аяғы мен XX ғ. басы) / <http://turkacadem.kz/kz/vp.php?idd=167>
- Мәнжібаев Қ. (1998). Қазақ оқу-ағарту тарихынан қысқаша деректер. Үрімжі, б. 40
- Татанайұлы А. (1998). Өр Алтай шежіресі // Жұлдыз, №3, б. 53
- Мағазұлы Р. Абақия – Алтайдағы алғашқы мектеп. <http://qazaqtimes.com/tt/article>
- Қыдырханұлы У. (2012). Өз елім – өзегім. Алматы, б. 25
- Шәкенұлы Ж. (2007). Қытай қазақтары. Алматы: Дүниежүзі қазақтарының қауымдастығы, б. 60
- Евразия орталығы. (2008). №2. Алматы, б. 15-17
- Мұқатайұлы Б. (1997). Абақия мектебі жайында // «Жастүлек» журналы. №3. б. 8-11
- Адамбосынов Қ. (2003). Қазақстан медреселеріндегі ұлт тарихы // Қазақ ордасы. №1, б. 2
- Joseph W. Esherick. (1995). "Ten Theses on the Chinese Revolution," Modern China 21, №1, б. 6-8

References

- Nazarbayev N. (2007). Duniyejuzi hazahtarining ekinshi huriltayinda soylegen sozi [Speech at the Second World Congress of World Kazakhs] - Almati, 2007. p.1
- Nurtazyna N. (2002). Khazakh madenyeti jane islam [Kazakh culture and Islam]. Almati, p.25
- Tatanayuly A. (1987). Tarixi derek keleli kenes [historical source]. -Urimqi: Xinjiang khalikh baspasi. p.18
- Grwssye R. (2006). Imperya stepey. Attyla, Qyngyz-xan, Tamerlan [Empire of the steppes. Attila, Genghis Khan, Tamerlan]. Almati, p.45
- Minhjanuly N. (1987). Khazakhting khishkhasha tarihi [A Brief History of Kazakhs]. Urimqi: «khalikh», p.42
- Akhmetbekhizi G. (2002). Khitaydaghi khazakhtarding sayasy jaghdayi men aleumettik omiri (1919-1949j) [Political situation and social life of Kazakhs in China (1919-1949)]. Almati, p.50
- Kakishyev T. (1986). Sadakh [The bows]. Almati. p. 32
- Smaghulova S. Khazakhstandaghi musulmandih oku orindari men aghartushilik hoghamdar (XIX - XX g.) [Muslim educational institutions and educational societies in Kazakhstan (late 19th and early 20th centuries)] <http://turkashadem.kz/kz/vp.pxp?idd=167>
- Manjibayev Kh. (1998). Khazakh okhu-aghartu taryhinar hiskhasha derekter [Brief history of Kazakh education]. - Urimqi: «khalikh», p.40
- Tatanayuly A. (1998). Or Altay shejiresi [The Altai Chronicle] // Juldiz. №3. p. 53
- Maghazuli R. Abakhya - altaydaghi alghashkhi mektep [Abakiya is the first school in Altai]. <http://khazakhtimes.shom/tt/artishle>
- Khidirkhanuly U. (2012). «Oz elim - ozegim» [My country]. Almati, p. 25
- Shakenuly Zh. (2007). Hitay khazaktari [Chinese Kazakhs]. Almati, p.60
- Evr-Asia ortalighi. (2008). №2. p.15-17
- Mukhatayly B. (1997). Abakhya mektebi jayinda [About Abakiya School]. «Zhastulek» jurnaly, №3 . p.8-11
- Adambosinov Kh. (2003). Khazakhstan medreselerindegi ult taryhi [History of nationality in the madrasas of Kazakhstan]. Khazakh ordasi, №1 p.2
- Joseph W. Esherick, (1995). "Ten Theses on the Chinese Revolution," Modern China 21, № 1. p.6-8